

Pomogáts Béla

Erdélyi magyar tragédia

Szilágyi Domokos tragikus élete és költészete

Az erdélyi magyar költők emberi sorsában nem egyszer öltött alakot a huszadik század kelet-európai írástudóinak életét felforgató, munkásságát sötét színekkel megjelölő tragédia: a kíméletlen történelem olyan próbák elé állította őket, amelyek, igaz, költészetüknek drámai karaktert adtak, életüket viszont kegyetlen módon felforgatták, megtagadva tőlük nemcsak a külső nyugalmat, hanem a lelki békét is. Ilyen tragikus költői sors jutott osztályrészül Szilágyi Domokosnak is, aki pedig (az utókor ezt bízvást kijelentheti) Dsida Jenő, Jékely Zoltán, később Kányádi Sándor, Páskándi Géza és Kovács András Ferenc mellett az erdélyi magyar költészet leginkább számon tartott tehetségei közé tartozik. Személyes sorsában lett a történelem jobb sorsra érdemes áldozata. Résztét érdemlő életét az zilálta szét, hogy engedve a gonosz kényszernek, vállalta az együttműködést a diktatúra titkosszolgálatával, és az teljesítette be, hogy végül önvádak által gyötörve önként utasította el az életet. Költészetén mindez tragikus nyomot hagyott, munkásságának értékét és őszinteségét azonban alig érintette: valójában a zsarnoki uralom áldozatai között van a helye.

Költészete az avantgárd vonzásában indult: a teljesebb emberi élet vágyát fejezte ki, nem tudott megbékélni a szürke köznapokkal, megvetette a kispolgári élet látszólagos biztonságát. Inkább vállalta a drámai összecsapásokat, a huszadik század személyes és közösségi konfliktusainak következetes végiggondolását. Mindent akarása és teljességvágya következtében „örökös újrakezdsnek” tekintette saját életét, a világtól azt várta, hogy „egyszer oly burján-

zó képzelettel látna a boldogság-csiholáshoz, mint / ahogy eddig a szenvedéseket gyártotta” (*Hármasvers*). Ő maga mindenestre működésbe hozta „burjánzó képzeletét”, az avantgárd jövőlátomásaihoz hasonló lendülettel várta a humánus végső diadalát. Valójában a „klasszikus” avantgárd: a fiatal Eluard, Majakovszkij és Kassák jövőbe sugárzó derűje fénylett első verseiben.

A „klasszikus” avantgárd technikai érdeklődése, gépi csodáktól eredő ámulata is feltetszett, elsősorban a repülés öröme, az a lelkesítő élmény, hogy a gépi civilizáció végre megszünteti a távolságot nemzetek, kultúrák és emberek között. A repülőgép Szilágyi költői világában a jövőbe teljesedő civilizáció büszke jelképe lett. Az avantgárd nyugtalansága (nemcsak a szabad forma, a vakmerő szóképek, hanem mindenekelőtt az a lázas és nyugtalan költői érdeklődés, vállalkozó kedv, szenvedély, amely a látásmódot és a magatartást határozta meg) merőben új jelenség volt az erdélyi magyar költészetben a hatvanas évek elején. Az avantgárdnak azonban voltak hagyományai a húszas évek költészetében: Bartalis János lázas természetkultusza, Szentimrei Jenő szociális nyugtalansága, a fiatal Szemplér Ferenc nagyvárosi expresszionizmusa és a fiatal Méliusz József lendületes költői retorikája alapozta meg ezeket a hagyományokat. Évtizedek távlatából az ő türelmetlen jövővárásuk és indulatos lázadásuk kelt új életre Szilágyi Domokos, Páskándi Géza és Lászlóffy Aladár verseiben.

A humánus ereje

A jövőt birtokolni vágyó szenvedély csupán ellentmondásos érzés lehetett, a tragikus élmények újra meg újra beárnyékkolták az ódákat és himnuszokat. Szilágyi Domokos költészetében mindinkább korunk alapvető élménye s ennek nyomán korszerűbb poétikája hatott: a küzdelmes szintézis igénye, amely egymásnak feszülő erőkből próbál rendet teremteni. Őszintén beszélt a kiábrándító tapasztalatokról, mégis reménykedett a humánus ere-

jében. Költészetében az a művészi igény és az a poétika, mondhatnám, az a morális igényesség kapott hangot, amelyet Bartók Béla neve jelez. Bartók a magyar költészet egész újabb rendjére hatott, Juhász Ferencről és Nagy Lászlótól a magyarországi Ágh Istvánig és az erdélyi Szilágyi Domokosig. A kolozsvári költő is felismerte, hogy a ma élő ember más viszonyban van a világgal, mint a „klasszikus” avantgárd költője volt fél évszázaddal korábban, idegtépő tapasztalatok előtt. Hogy ez a viszony kényszerűen ellentmondásosabb, feszültebb, nyugtalanabb; magába foglalja a gyász, a fájdalom, a csalódás, a kételkedés, a szorongás mozzanatait.

Másokhoz hasonlóan ő is Bartókban látta ennek az új művészi magatartásnak és poétikának a mesterét. Egyszersmind a küzdelem etikája, a nyugtalanságokból épült nyugalom mellett tett hitet. *Bartók Amerikában* című versét idézem: „Keserves és hosszú az út a léttől a megismerésig, a megismeréstől a fölismerésig. / A megismerés üdvözítő módja nem a megfogalmazás, hanem a teremtés. / A fölismerése a küzdelem. / Így születik a nyugalom: nyugtalanságok egyensúlya.”

A nyugtalanságok egyensúlyának elvére épült költői magatartás és poétika természetes módon teljesedett ki abban a lelkiállapotban és a belőle következő költői magatartásban, amelyet Szilágyi Domokos „láznek” nevezett. A korlátozott, meg nem ismételt emberi életből egyetlen szenvedélyes küzdelem lett; küzdelem, amely az ontológiai és történelmi értelemben egyaránt szűkre szabott emberi létezés korlátait szerette volna szétfeszíteni. „Bepörölni a létet az elmúlásért” – mondta a költő mintegy „munkatervét” megjelölve. E perlekedő, küzdő és lázadó vállalkozás öltött alakot szimfonikus költeményeiben; először *A láz enciklopédiájában*, majd a *Búcsú a trópusoktól* (1969) című kötet nagyívű, összegző költői műveiben: a *Haláltánc-szvitben*, a *Kényszerleszállásban*, a *Napfordulóban*, a *Hogyan írjunk* című versben, az *Ez a nyár* enciklopédikus szerkezetében.

Búcsú a trópusoktól

A személyes összegzés, egyszersmind a szinte kegyetlen önvizsgálattal járó személyes számvetés igénye öltött alakot a *Búcsú a trópusoktól* című kötet belső, lelki drámákról árulkodó költeményeiben, mindenekelőtt az *Ez a nyár* című összegző költeményben. A költői önvizsgálatot az ironia eszközeivel végezte el, ugyanakkor a feltetsző sötét történelemfilozófiai látóhatárt aktuális világpolitikai tapasztalatok, nevezetesen az 1968 augusztusi csehszlovákiai szovjet invázió szabta meg, amely általánosságban azt tanúsította a korábban még bizakodó kelet-közép-európai értelmiség előtt, hogy a kommunista rendszert belülről nem lehet megváltoztatni, a belső „demokratizálódásnak” igazából nincsenek esélyei. Hosszasan lehetne idézni azokból az írói-költői vallomásokból, amelyek a diktatórikus társadalmi berendezkedés belső reformjának végső lehetetlenségéről tettek bizonyosságot: a diktatúrát nem lehetett reformokkal „emberszabásúvá” tenni, le kellett győzni, fel kellett számolni, minél radikálisabban, annál célravezetőbb.

Az *Ez a nyár* című költeményben kifejezett világgépet mindezzel együtt természetesen a romániai politikai rendszer reformképtelenségének tapasztalata is befolyásolta, minthogy a prágai „olvadás” elfojtására reagáló bukaresti, mindenekelőtt taktikai jellegű engedmények is csakhamar felfedték valódi természetüket, és a romániai zsarnokság által gyakorolt politika legfeljebb néhány nyugat-európai és amerikai (teljességgel naivnak bizonyult) politikai elemző mérlegén kapott pozitív megítélést, a gyakorlat próbája egyre ijesztőbbnek bizonyult.

A *Búcsú a trópusoktól* című kötet verseit (miként A *láz enciklopédiája* című kötet verseit is) egyszerre jellemezte a tragikus érzés és az ironikus kifejezés: a költeményeket átható intellektuális dráma tulajdonképpen e kettő között zajlik. A drámai ellentmondások egyformán áthatják a költemény „mögöttes” világát, poétikai karakterét és kifejezésmódját. Az *Ez a nyár* például nemcsak a költészet hagyományos szerepének ironikus elutasítását mutatja, hanem ennek a tradicionális (tehát közösségi, nemzeti) szerepnek

a vállalását is, ugyanakkor arra is utal, hogy e szerepvállalásnak milyen kockázatosak a következményei. A költészet hagyományos moráljának az elfogadása ugyanis általában hiábavaló küzdelmekkel, a személyiség elmagányosodásával járhat együtt.

A költeményben mind jobban kibontakozó tragikus szemléletet részben olyan személyes értelmű kijelentések képviselik, amelyek az emberi történelem mindig ismétlődő kudarcaira vonatkoznak, részben olyan irodalmi-irodalomtörténeti utalások, amelyek a helytállás erkölcsében keresnek erőt. A történelemre vonatkozó kijelentések általában az emberi szabadságküzdelmek kényszerű elbukását hangsúlyozzák (ennek a háttérben lehet megjelölni a hatvannyolcas csehszlovákiai tragédia hatását). A költő „büntetett előéletű történelemről” beszél, például Spartacus keresztre feszített katonáira hivatkozik: „Végig a Via Appia mentén, zsinór-egyenesen, két méterrel a talaj fölött, Spartacus vitézei, feszesen tisztelegve – csupa feszes tisztelgés a test, tisztelgés, Pokolország! Két méterrel a talajszint fölött, légpárnás kínokon, Pokolország!” Az irodalmi és irodalomtörténeti utalások a magyar, illetve az európai irodalom nagy alkotó egyéniségeinek műveit idézik, vagy éppen parafrázálják. Így a történelmi visszatekintés, az áldozatok sorsával történő számvetés az *Újtestamentum* szövegét idézi fel: „Ez az én fehérségem, amely /meg / tör / ete / tt / tinéktek.”

A nyár eseményeire történő visszautalások máskor a költő Zrínyi Miklós híres jeligéjét – „Sors bona, nihil aliud” – alakítják át: „Jó nyarat, semmi más”. A szöveg bizonyára legnagyobb hangsúllyal megszólaló parafrázisa azonban a költemény zárósoraiban található (a várakozás, a „hajnali csatlakozás” mozzanata természetesen Dsida Jenő emlékezetes versére, a *Nagycsütörtökre* utal). Lássuk tehát Szilágyi Domokos sorait

*Ó, ez a nyár, ez a nyár.
Rugóra jár a délibáb,
harangvirág esengve bong,
egy csattanás – kiárad és
lobogva lángol a Mekong,*

*lassan kezünkhöz szelídül az este, – csitítjuk, el-
tesszük
holnapig,
s a nyarat is emlékezetünkben, kiülünk a közös
mennybolt
alá, s itt
s most és mindörökké, kérges reménnyel, vá-
runk a hajnali
csatlakozásig.*

A láz enciklopédiája

Az erdélyi költő a küzdelmes-lázás állapot „enciklopédiáját” alkotta meg ezekben a szimfonikus jellegű költeményekben. Sorra vette a modern ember érzéseit és félelmeit, a köznapok kényszerű rendjéből kitörni próbáló küzdelem változatait és lehetőségeit. E költői szimfóniák: kísérletek a lázas állapot változataival. Szilágyi önmagán végezte a kísérleteket, Szabó Lőrincre emlékeztető bátorsággal és könnyörtelenséggel figyelte, elemezte és ábrázolta belső lázait. „...egyetlen tudományom: az élveboncolás” – jelölte meg munkásságának vezérlő elvét: a feltétlen őszinteség magyarázatát. A „megismerés” és a „felismerés” csonttörő küzdelmeiben nem ismert pihenőt, egyezkedést. Mindent a végső következményekig akart végiggondolni, a felismert igazsághoz és úthoz a végsőkig ragaszkodott.

Igazsága csorbíthatatlan volt, képzelete, amely felismeréseit érzékletes képekbe öltöztette, szertelen. Bátran, sőt vakmerően élt a rögtönzött logika, a nyelvi ötlet, a váratlan kifejezés eszközeivel. Tehette, hiszen tudós módon, mondhatnók, babitsi vagy elioti tudatossággal ismerte a költészet és a nyelv titkait, lehetőségeit, fortélyait. Kevés „avantgárd költő” ismerte úgy a magyar költői örökséget, mint ő. Ezért lehetett hiteles kísérletező szenvedélye is: szójátékai, nyelvi ötletei, barokkos formái mögött ott állt a klasszikusokon: Balassin, Csokonain, Aranyon, József

Attilán, Weöres Sándoron iskolázott költői tapasztalat aranyfedezete.

Hagyomány és kísérletezés szerves egységére is Bartók adott példát, általában a modern zene egy szintézist kereső irányzata. (Szilágyi Domokos világában általában meghatározó szerepe volt a zenének: kivált a preklasszikusoknak és a modernekeknek.) Hogy Németh László merész álma: a „bartóki szintézis” költészetünkben is megvalósult, abban az erdélyi költőnek is elsőrendű szerepe volt. A szürrealisták látomásain, az expresszionisták lendületén nevelkedett verseibe természetes költői gesztussal szötte bele az ősi bájolókat, ráolvasásokat, népi imádságokat, a boszorkányperekre, Bornemissza Péter „ördögi kísérteteire”, a bujdosónótákra utaló szövegeket. „Régi magyarság” és modern költői kísérletezés, folklorizáció és avantgárd természetes egységét tudta kialakítani. Úgy kalandozott a világlíra frissen hódított tartományaiban, hogy megőrizte mindazt, amit a régi és a népi magyar hagyomány örökített át a nyelvben, a kifejezésben, a hangoltságban a jelen költőire.

A kísérletező költő nemcsak azért alakította a nyelvet és a formát, hogy merőben új képi, grammatikai vagy ritmikai szerkezeteket hozzon létre. Nem pusztán a nyelv zenei vagy festői hatásának megújítását kísérte meg: többnyire új szerepet szánt a költészetnek, pontosabban arra törekedett, hogy a költészet megőrizze eredeti szerepét, amelyet az emberi gondolkodás, érzés és cselekvés alakításában töltött be a primitív ráolvasásoktól a tömegeket mozgósító romantikus harci dalokig. Ez a szerep, ahogy sokan, legnagyobb gondolati hatással Walter Benjamin (*A második császárság Baudelaire-nél* című tanulmányában) megállapította, a modern költészettel, Baudelaire fellépésével alakult át vagy szűnt meg. A modern költő többnyire magányos jelenség, szűk körben hallatja szavát, a kultúra vagy az erkölcs nagy értékeit nem ő közvetíti a tömegek számára, legfeljebb magányosan tiszteli, őrzi és gondozza ezeket az értékeket. A modern költészetben testet öltő humánus értékek kisugárzása ezért nagyon is szűk körű, zárt esztétikai értékek ezek, jelentőségüket többnyi-

re csak a „beavatottak”, az „írástudók” ismerik. A modern költő vagy gőgösen és gyötrődve vállalja magányát, mindinkább csökkenő szerepét, vagy elszánt kísérletet tesz arra, hogy kitörjön elszigeteltségéből. Mindez Szilágyi Domokos esetében is igaz.

Az avantgárd is ilyen kitörési kísérlet volt: a modern költő a hagyományos esztétikai elvek, szépségeszmények feladásával próbált új közösségi művészetet teremteni. Ennek a közösségi művészetnek az igénye az avantgárd története során mindig visszatért. A német expresszionisták, az orosz futuristák, a magyar aktivisták, a francia szürrealisták rendre kísérletet tettek azzal, hogy létrehozzák a kollektivitás forradalmi művészetét. Szilágyi Domokos avantgardizmusában és szövegkísérleteiben: a *Búcsú a trópusoktól* verseiben is a kitörés vágya, egy új költői magatartás és egy új poétika megteremtésének igénye érvényesült.

Valóban új költői magatartás, amely a hagyományos esztétikummal radikálisan szakítva kereste a költészet jelenkori hivatását. Szilágyi Domokos nem „szép” és „formás” verseket akart írni, nem „vallomásos lírát” akart létrehozni, arra törekedett, hogy minél pontosabban fogalmazza meg helyzetét, közérzetét, és minél pontosabban írja le magának a költészetnek megváltozott szerepét, alakuló lehetőségeit. Ezért elsőrendű szerepet a szerkezetnek adott: grammatikai és lexikai alakzatokkal dolgozott, az egymástól függetlenül született szövegeket is nagyobb kompozícióba rendezte, hogy mintegy végsőkéig feszített rendben fejezzék ki az ösztönös érzések, tapasztalatok és felismerések egymást átszövő halmazait. Nem szóképekkel, metaforákkal és jelzőkkel akart hatást elérni, hanem szerkezeteivel, amelyekben az „idegen” szövegnek éppen olyan helye és szerepe lehetett, mint a saját invenciónak.

Ezért vett kihívó módon „búcsút a trópusoktól”: a szóképektől, a lírai vers hagyományos eszközeitől, és például tipográfiai megoldásokból építette fel a költeményt. A szerkesztett vers alkotóelemei különös feszültségbe kerültek, a felhasznált szövegeket ironikus idézőjelek különítették el a költő „saját” szövegeitől. A saját és az idegen szöveg parafrázálta egymást, és ennek a parafrázisnak gyakran ironikus értelme volt. Szilágyi Domokos arra

tett kísérletet, hogy másfajta, talán erőteljesebb kihívást, vonzást és evokációt jelentő költészetet állítson a régi helyére. Ezért mindegyre iróniával „idegenítette el” a költészet hagyományos eljárásait, technikáit és fogásait. Az ironia, korunkban legalábbis, ezt számos költői mű igazolja az angol T. S. Eliottól a magyar Vas Istvánig vagy éppen az erdélyi Méliusz Józsefíg, gyakran jelenti a moralista öltözetét. Védőruhát azok ellen az erős sokkhatások ellen, melyek az érzékeny költői tudatot és lelkiismeretet érik és veszélyeztetik.

Költői búcsú

A moralista a költészet áthangelését ígerte: az ironia ezt segítette elő. A művész magát a költészetet akarta közelebb vinni a köznapni léthez, visszavívni készült a lírikus régi szerepét, amelyet a modern civilizáció úgyszólván felszámolt. Az iróniával védett morál azonban, úgy tetszik, védtelennek bizonyult a lélek eredendő szorongásával szemben, amelyet újra meg újra felidéztek a történelmi létben szerzett tapasztalatok, nevezetesen a kisebbségi létben szerzett, mind nehezebben elviselhető tapasztalatok. Természetesen ennek a szorongásnak az elhatalmasodását okozta a költő személyes drámája, az, hogy nem tudta összeegyeztetni a költészetben nélkülözhetetlen őszinteséget azzal az „élet-hazugsággal”, amelyre rákényszerült. Mindez idővel felmorzsolta azt a lelki tartást, amelyre a moralista költőnek szüksége volt, amelynek az alkotó személyiség identitását meg kellett volna alapoznia, és meg kellett volna védenie. Az ironikus moralista nagy vállalkozásokba fogott, a szkeptikus bölcselő azonban mind többet és mind keservebben vívódott a pusztulás kísérteteivel. Életében megjelent utolsó kötete: a *Felezőidő* 1974-ben már csak ezekkel a kísértetekkel küzdött, őket idézte, velük egyezkedett. „Hagyj magamba belémhalni” – szolt a *Belémhalni*, „Bezárattam, be örökre, / földi halálos körökbe, / elmúlás, fogadj örökbe” – zakatoltak a *Pogány zsoldárok* sorai.

Ahogy megsokasodtak a búcsúversek, a rekviemek, a siratók, úgy vált mind zengőbbé és dallamosabbá a nyelv és a forma. Szilágyi Domokos, aki korábban a költészet hagyományos díszeitől búcsúzott, most a világtól s az élettől búcsúzva olyan zengéssel keltette új életre ezeket a díszeket, a „trópusokat” és a muzsikát, mint korábban talán soha. A régi magyar költészet vagy a nyugatos líra elégikusan fájdalmas hangzását szólaltatta meg, tiszta és telt zenei hangokon. Ekkor teljesedtek ki költészetében a hagyományos folklorizáció poétikai lehetőségei is, olyan versekre gondolok, mint a *Vád*, a *Virágének*, a *Pogány zsoltárok*, az 1974-ben közreadott *Felezőidő* versei, illetve Az ég, az ég című ciklusba rendezett hátrahagyott költemények. A *Megvert az Isten* című verset idézem közülük, ebben a költeményében mintha sorsának nagy titkáról is vallana: „Függök a légben, / ég s föld közt – / választhaték vón jobb / időközt, / Mindegy. Hisz nem én / választék. / Legfönnebb, hogy nincs / választék / hajamban – ez is / valami. / Ki tud mindent megvallani? / Ki tud mindent meg- / hallani? / Vagyok. És ez is / valami.” Ezek a versek a költészet és a népköltészet ősi zenéjét hozták vissza, mintha a költő a dallamban, a harmóniában keresett volna vigasztalódást. Ezt azonban ott sem találhatta meg: önkéntes halála nemcsak a személyes tragédiára utalt, hanem a modern költészet, a modern magyar költészet és mindenekelőtt a modern erdélyi magyar költészet tragikus tapasztalataira is.